16HHHA 481811: of Some anonymous author-and-क्मारिलमतोप-थासः of - THIHADT - Two treatises on Zahlifit -Edilad with an Introduction in English by Surnad Kunjan Pillai. (Trievandrum Sangkrit Serves No. 171) Towardrum, 1954. 15 Philosophy Trivandrum Stet. Series

plits up with

pre-season and their been erratic. Reuters

he fielde

Parreirs pointed out that he player does not feel that way he

no Cup semi-final as a reason or be used to help referees on 12 cameras there and you man aide of the game should bad revised their selection

UNIVERSITY OF TRAVANCORE TRIVANDRUM SANSKRIT SERIES NO. 171.

GURUSAMMATAPADĀRTHĀH

AND

KAUMĀRILAMATŌPANYĀSAH

PUBLISHED BY

SURANAD KUNJAN PILLAI M. A.,

Honorary Director,
University Manuscripts Library,
TRIVANDRUM.

1954/1129

All rights reserved]

अनन्तरायनविश्वविद्याल्यः

अनन्तरायनसंस्कृतग्रन्थावलिः ग्रन्थाङ्गः १७१.

ग्रहसम्मतपदार्थाः कौमारिलम्तोपन्यासश्च।

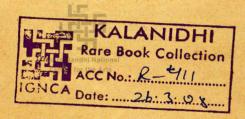
पकाशक:

शूरनाड् कुञ्जन् पिछ एम् . ए., पौरस्त्यप्रन्थप्रकाशनकार्यालयाध्यक्षः।

अनन्तरायने अलयन्स् मुद्रालये मुद्रितः। १९५४/1129.

DATA ENTERED

32rs 181.4 COP

INTRODUCTION

"Gurusammata Padārthāḥ" and "Kaumārila Matopanyāsaḥ" are two short treatises, the first dealing with the categories according to Prabhākara, and the second dealing with the outlines of Kaumārila School of Pūrvamīmāmsā.

(i)

The edition of "Gurusammata Padārthāh" is based on manuscript No. C. O. L. 1699 of this Library. This has been obtained from Sri Kēs'ava Pishārodi of Kadutturutti. The manuscript is in Malayalam script and written on palmleaf. No information is available about the author or the date of the work. Even the name of the work is not found in the manuscript. The title is deduced from the passage 'Padārthā Gurusammatāh'.

'Gurusammata Padarthah' classifies and defines Padarthas (categories) in accordance with the Prabhakara School. Guru, as is well known, is Prabhakara, the celebrated disciple of Kumarila. The categories enumerated agree substantially with the Vais'ēṣika School, although there are some points of difference. While the Vais'ēṣikas have only seven categories (द्रव्य-गुण-कर्म-सामान्य-विशेष-सम-वायाभावाः) the Prabhakara School adds one more to the list, viz. s'akti.

द्रव्यजातिगुणाः कर्मसङ्ख्न्यासाद्द्रयशक्तयः । समवाय इतीमेऽष्टौ पदार्था गुरुसम्मताः ॥

The difference may be noted in the enumeration of both the schools. Both the schools do not accept तमस् (darkness) as a dravya.

Sankhyā (Number) is regarded as a Guna (quality) by the Vais'ēsika School, but it is one of the categories according to Prabhākara System. There are twentyfour gunas (qualities) in the Vais'ēsika System including Sankhyā.

In regard to the enumeration of Karma (Action) also there is difference between these two schools. According to Prabhākara Karma is only one kind whereas the Vais'ēṣikas classify Karma as five:—

उत्क्षेपणमपक्षेपणमाकुञ्चनं प्रसारणं गमनमिति कर्माणि।(वैदोषिकसूत्र० अ०१ सू०७)

So also in regard to सम्बाय (invariable concomitance). Samavāya is only one and everlasting according to the Vais'ēṣika System. The Prabhākaras hold that it is innumerable and not everlasting.

Other points of difference are also enumerated in the list

appended:-

- तत्र पृथिव्यादिवायुपर्यन्तानां प्रत्यक्षमेव प्रमाणम् । (गु० स० प० P. 7)
 न च दृष्टानां स्पर्श इत्यदृष्टिङ्गो वायुः । (वै० सू० अ० २ सू० १०)
- 2. अन्यथा व्यावृत्त्यसिद्धेः सं एव विशेष इत्युच्यते । (गु० सं० प० P. 8) नित्यद्रव्यवृत्तयो व्यावर्तका विशेषाः स्वावन्त्रयाः (तर्कसंग्रहः)
- 3. स्थितस्थापकस्तु नास्त्येव पूर्वावस्थापाप(क)कर्मणः घनावयवसंयोगस्य कारणत्वसम्भवात् (गु०सं०प० P. 11) अन्यथा कृतस्य पुनस्तद्वस्थापादकः स्थितस्थापकः कटादिपृथिवीवृत्तिः (तर्कसंग्रहः)

(ii)

Kaumārila Matopanyāsa is, as its name indicates, a treatise on the system of Purvamīmāmsā Philosophy propounded by Kumārila.

The Present edition of the work is based on manuscript No. 1207 D. obtained from Narīrimana, Kudallūr. The manuscript is in Palmleaf and in the Malayalam script.

The philosophical system of Kumārila is based on the theory of Dharma and Apūrva. Dharma according to him is Yāga

१. पृथक्तम्.

etc. and they produce what is called Apūrva, that is, merit which did not exist before. The verse outlining his theory is quoted below:—

धर्मी यागादिरूपः स तु सुरनगरप्राप्तिपश्चादिरुमि हेतुः कुर्वत्रपूर्वं निगमवचनमेवाखिरुं तत्रं मानम् । नित्यान्येतानि सर्वाण्यपि न तु विहितानीश्चरेणांपरैर्वा प्रामाण्यस्य स्वतस्त्वं भवति च निखिरुगांवश्च मानान्तराणाम् ॥

The treatise opens with a discussion of Pramanas, proofs or sources of valid cognition, and also Pramana, things proved i. e. object of knowledge. The author then proceeds to discuss the pramana, the validity of pramana, etc.

Kumārila recognizes only five pramēyas (Padārthas as they are called elsewhere) as against seven Padārthas of the Nyāya Vaisésika School. The five pramēyas are द्रव्य-जाति-गुण-कर्माभावा:। But he has eleven Dravyas in the place of nine Dravyas of the Nyāya Vais'ēsika system.

The following verses summarise his views on the above:—

द्रव्यं जातिर्गुणः कर्माप्यभावश्चेति पञ्चधा । प्रमेयं विभजन्त्येते कुमारिल्मतानुगाः ॥ पृथिवी सलिलं तेजः पवमानस्तमस्तथा । व्योमकालदिगात्मानो मनः शब्द इति कमात् ॥ एकादशविधं द्रव्यं कुमारिल्मते मतम् ।

According to the colophon of the work the author of the treatise is one Nārāyaṇa, a disciple of Subrahmanya.

इति श्रीसुब्रह्मण्यपूज्यपादशिष्यस्य नारायणस्य कृतौ भगवदज्जुकरणकौमारिल-मतोपन्यासः समाप्तः । There is reason to identify him with the author of the pramēya part of Mānamēyōdaya, who flourished in the latter half of the 17th century (vide Introduction to Āṣlēṣās'atakam, Journal of Travancore University Oriental Manuscripts Library Vol. II No. I, page 8)

यः ख्यातः पुरुषोत्तमस्त्रिजगति प्रज्ञाकवित्वादिभिः

पुच्यास्तस्य सुतस्तदीयतनयात् कौमारतन्त्राम्बुधेः।

सुब्रह्मण्य इति त्रिलोकविदितादापीतशास्त्रामृतः

सोऽहं पूरितवानिदं प्रकरणं नाम्ना च नारायण: (Manameyodaya)

Several verses are common. Eg:-

	Mēya part of	Kaumārila
M ₂	anameyodaya	Matopanyasah
पृथिवी सिललं तेजः पवमानस्तमस्तथा।		
व्योमकालदिगात्मानो मनः शब्द इति कम	ात्॥ ७	43
एकादशविधं द्रव्यं कुमारिलमते मतम् ।	8 A	44 A
कलायकोमलच्छायं दर्शनीयं मृशं दशाम्॥		
तमः कृष्णं विजानीयादागमत्रतिपादितम् ।	9	48
गुणकर्मादिसद्भावादस्तीति प्रतिभासतः ॥		
प्रतियोग्यस्मृतेश्चैव भावरूपं ध्रुवं तमः ।	10	50

Both the works presented here are valuable in so far as they give succint summaries of the Prabhākara and Kumārila Systems. They serve as useful introduction to the study of these systems.

These works had been scrutinized for publication by Sri V. G. Nampūtiri, Pandit of the Library. The Gurusammata padārthāḥ was edited under the supervision of Dr. P. K. Nārāyaṇa Pillai, when he was Curator, and Kaumārila Matōpanyāsaḥ under the supervision of Sri. K. S. Mahadeva Sastri, Superintendent.

It is hoped that the world of scholarship will welcome this publication.

SUBANAD KUNJAN PILLAI Honorary Director.

गुरुसम्मतपदार्थाः

द्रव्यजातिगुणाः कर्म सङ्ख्यासाद्द्रयशक्तयः । समनाय इतीमेऽष्टी पदार्था गुरुसम्मताः ॥ १॥

तेषां लक्षणमुन्यते । तत सामान्यतो दृष्टानुमानं लक्षणवन्तन-स्रार्थः । पृथिन्यादिमनोऽन्तं गुणादिभ्यो भिद्यते, तेभ्यो न्यावृत्तधर्म-कत्वात् । यद्यतो न्यावृत्तधर्मकं तत्ततो भिद्यते, यथा शीताद्वचावृत्तधर्मकः मुण्णम् ।

> भूजल। ग्निमरुद्वची मकाल दिक चित्तचेतनाः । नव द्रव्याणि लक्ष्यन्ते स्वात्मजारम्भकत्वतः ॥ २ ॥

तमस्तु नास्त्येव, आलोकामावह्रपत्वादिति ।

रूपरसगन्धस्पर्शशब्दपरिमाणपृथक्तवसंयोगिविभागपरत्व।परत्व-गुरुत्वद्रवत्वस्नेहसंस्कारबुद्धिसुखदुः लेच्छोद्देषप्रयत्नधर्माभ्रयोविश्वति-रेव गुणाः ।

कर्म एकमेव । उपाधितोऽनेकत्वम् । सामान्यं द्विविधं परमपरं च, वृक्षत्वश्चिश्चपात्वमेदात् । शक्तिरनेका, कार्यानुमेयत्वात् । गणितन्यवहारहेतुः एकत्वादिपरार्द्वपर्यन्ता सङ्ख्या ।

सादश्यज्ञानविषयत्वं सादश्यं बहुविधं, तद्वचञ्जकसाधर्म्यभिन्न-

समवायस्त्वनेक एव इति ॥ द्रव्यस्थणं संयोगाश्रयत्वं विभागाश्रयत्वं वा परिमाणाश्रयत्वं वा ।

भूरुक्षणं पाकजस्पर्शाश्रयत्वं वा पाकजरूपाश्रयत्वं वा पाकजर-साश्रयत्वं वा गन्धाश्रयत्वं वा, असाधारणधर्मत्वात्तेषाम् ।

रूपगन्धरसस्पर्शपरिमाणपृथकत्वसंयोगिविमागपरत्वापरत्वगुरुत्व-नैमित्तिकद्रवत्वसंस्कारास्त्रयोद्य गुणाः । पाकजाश्च रूपरसाः पृथिवया-मेव । तत्सम्पर्कावज्ञलादौ तेषाम्चपलस्मः, तदपगमे तदनुपलम्माद् । गन्धस्तु तस्या एव । स द्विविधः सुरमिरसुरभिश्च । पाकजोऽनुँग्णाञ्चीत-स्पर्शः तस्या एव । रूपरसावनियतौ ।

सा च द्विधा नित्यानित्यां च - परमाणुरुक्षणा कार्यरुक्षणा च ।
तत्र कार्य त्रिविधं शरीरेन्द्रियविष्यसंज्ञक्षम् । तत्र मनस्त्विगिन्द्रयायतनं शरीरं, मोगायतनं वा । तच द्विविधं योनिजमयोनिजं चेति ।
शुक्कशोणितसन्त्रिपातो योनिः तदुत्पन्नं योनिजम् । तद्वि द्विविधं
जरायुजमण्डजं च । उद्भिज्जं तु नास्त्येव, अयोनिजत्वसामान्यतो।
अयोनिजं तु क्षुद्रजन्तुनां शरीरं यातनाशरीरम् ।

इन्द्रियं तु गन्धव्यञ्जकं घाणम् । यच शारीरसंयुक्तमतीन्द्रियं साक्षात्प्रतीतिकारणं तदिन्द्रियमुच्यते ।

प्रतीयमानतया मोगसाधनं विषयः। स च द्यणुकादिक्रमेण आरब्धः त्रिविधो मृत्पाषाणस्थावरलक्षणः। क्रमे कारणग्रुच्यते — त्रसरेणवे। महान्तः, चाक्षुषद्रव्यत्वाद् घटवत्। ते च कार्याः, महत्त्वाद् घटवत्। ते च सावयवाः, कार्यत्वात् घटवत्। त्रसरेणवयवा न महान्तः, आरम्भक-द्रव्यत्वे सत्यप्रत्यक्षत्वात् परमाणुवत्। त्रसरेणवः कार्यद्रव्येण आरब्धाः, महत्त्वे सति कार्यत्वाद् घटवत्। त्रसरेणवारममकं कार्यद्रव्यं सावयवं, कार्यद्रव्यत्वाद् घटवत्। तद्वयवाः परमाणव एवं। लोष्टादिष्ववयवेषु अणुत्वातिश्चयोऽविधिमान्, परिमाणातिश्चयत्वात् महत्त्वातिश्चयवत्। स च

नित्यः, निरवयवत्वाद् आकाशवत् । स च निरवयवः अस्पपरिमाणतार-तम्यस्य अवधित्वात् । यत् सावयवे तद्वपारेमाणतारतम्यं न भवति, यथा तन्त्वादयः । यद्वा स च निरवयवः, परिमाणतारतम्यस अवधि-त्वात् महत्त्वपरिमाणावधिभूतवत् । परमाणास्त्रयोगः क्रियाजः, संयो-गाजन्यत्वे सति संयोगत्वात् तन्तुतुरीसंयोगवत् । परमाण्वोराद्यं कर्म पुरुषविशेषगुणकारितं, नीदनाभिघातसंस्छाराजन्यत्वे सति कर्मत्वात् पाणिकर्मवत् । परमाणूनामाद्यं कर्म सुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नसंस्कारेभ्यो व्यतिरिक्तपुरुपविशेषगुणकारितं, प्रयत्नादीनामभावे सति पुरुषगुण-कारितत्वाद् । यद्भावे यदुत्पद्यते तत्ततो व्यतिरिक्तकारणं, यथा तन्त्वाद्य-भावे घटलद्यतिरिक्तजन्यः। तचादृष्टं स्वाश्रयसंयोगमपेक्ष्य आश्रयान्तरे कर्म आरभते, एक्ट्रव्यत्वे सति क्रियाहेतुत्वात् गुरुत्ववत् । परमाणू-नामाद्यं कर्म अदृष्टवदात्मसंयोगादेव । ततश्च परस्परसंयोगः । स द्वितीय-संयोगस्य आश्रयः । संयुक्ताभ्यां द्वाभ्यां व्यणुकोत्पत्तिः । द्यणुक्रतयेण त्र्यणुकोत्पत्तिः । न द्वाभ्यां, महत्त्वानुपपत्तेः । त्रित्वनियमो लाववात् । द्यणुकावयवस्य कार्यत्वे परिमाणतारतम्यानुपपत्तिः । निरवयवाविति झणुकादिक्रमेण घटाद्युत्पत्तिः।

स्नेहाश्रयं जलम् । रूपरसस्पर्शपरिमाणपृथक्त्वसंयोगिविभाग-परत्वापरत्वगुरुत्वद्रवत्वस्नेहसंस्काराः त्रयोदश तस्य गुणाः । तस्य शौक्रयमेव रूपं, माधुर्यमेव रसः, शैत्यमेव स्पर्शः, खाभाविकमेव द्रवत्वं, अपाक्षजाश्च ते ।

तद्द्विविधं, परमाणुकार्यभेदात् । कार्यं द्विविधं इन्द्रियं विषयं च । इन्द्रियं रसत्तम् । विषयं च अव्धिहिमकरकादि । करकायाः काठिन्यं दृढसंयोगात् । गन्धादेहगलम्भोऽन्यसम्पर्कात् । गुरुत्वं जलभूम्योरेव । स्नेहोऽम्भस्येव इति । भाखररूपवत्तेजः । पररूपप्रकाशकं भाखरग्रच्यते ।

रूपस्पर्शपरिमाणपृथक्तवसंयोगिवभागपरत्वापरत्वद्रवत्वसंस्कारा दश तेजोगुणाः।

> तेजोऽप्यणुकार्यभेदात् द्विविधम् । इन्द्रियरूपं कार्यं चक्षुः । विषयेश्रतुर्विधः भौमं दिव्यम् औदर्यम् आकरजं च ।

मौमं काष्ट्रन्धनप्रभवम् ऊर्घ्वज्वलनस्वभावम् । दिन्यम् अविन्वनं चन्द्रस्योदि । अज्ञितयोताहारपरिणत्यर्थम् औदर्यम् । आकरतं सुवर्णादि । तस्य शौक्च्यं भास्तरं च रूपम् । पा हिनिमित्तं द्रवत्वम् । स्वर्शश्चीप्ण्य-मेव । चन्द्रचामीकरादौ तु अन्यसंसर्गादसुपलम्भः । गुरुत्वादेः अन्य-संसर्गाद् उपलम्भ इति । Indira Gandhi National Contro for the Arts

अपाकजत्वे सित अनुष्णाशीतस्यर्शवान् वायुः । तस्य स्पर्शपिरमाणपृथक्तवसंयोगिविभागपरत्वाप (त्वसंस्कारा अष्टौ गुणाः । तस्य युगपच्छीतोष्णादिविरुद्धधमिविशिष्टस्य उपलम्भानानात्वं प्रत्यक्षं सम्मूर्छनादनुमेयमि । सम्मूर्छनं पुनः समानजवयोः वाय्वोः विरुद्धिद्क्रिययोस्सिन्निपातः । सोऽपि वाय्वोरूर्ध्वगमनादनुमीयते । तदिषि
तृणादीनाम्र्ष्वगत्यानुमीयते । प्रयोगस्तु – प्रतिहन्यमानाद् वायोः प्रतिहन्ता वायुरन्यः, तत्प्रतिहन्तृत्वादेवद्त्ताद्यज्ञदत्तवत् । प्रतिहन्यते च अयं
वायुः, अनूर्ध्वगमनशीलत्वे प्रयत्नाद्यसम्भवे सित अर्ध्वगमनत्वात् परस्पराभिहतनदीपयःप्रवत् । अर्ध्वगतिमानयं, तृणादीनाम्र्ध्वगत्यसमवायिकारणसंयोगाश्रयत्वात् तथाविधव्वलनवत् । तृणाद्यर्ध्वगमनं च स्पर्शवद्वेगवद्द्रव्यसंयोगञ्जम्, अन्र्ध्वगमनस्य प्रयत्नाद्यसम्भवे सिति अर्ध्वगमनत्वात्; ज्वलनप्रवर्तितत्नुशाद्यर्ध्वगमनवत् ।

वायुरिष द्विविधः, अणुकार्यभेदात्। कार्यं तु त्रिविधम्, इन्द्रियं विषयः प्राण इति। स्पर्शोपलम्भकं त्वम् इन्द्रियम्। केश्चनखयोः तदभावादशरीरता। विषयस्तु शब्दकम्पनहेतुः तिर्ध्यगमनस्वभावो मेघादिप्रेरणसमर्थः। प्राणी- इन्तरशरीरे रसमलघात्नां प्रेरणादिहेतुः एकः। स पञ्चधा कार्यभेदात् पञ्च प्राणादिसंज्ञा लभते। सुखनासिकाम्यां निष्क्रमणप्रवेशनात् प्राण दत्यादि।

नभः शब्दगुणम् । शब्दो गुणः, स्वर्शान्यत्वे सति वाश्चैकेन्द्रिय-ग्राह्यत्वाद् रूपवत् । परिशेषाश्चम एव कारणम् । तस्य परिमाणपृथक्त्व-संयोगविभागशब्दाः पञ्च गुणाः।

> आकाशो न प्रत्यक्षः, नीरूपत्वात् मनोवत्। चिरादिविशिष्टप्रत्ययलिङ्गः कातः।

इतः प्रागित्यादिविशिष्टप्रत्ययिलिङ्गा दिक्।

परत्वमपरत्वं च कार्यमागन्तुहेतुजम् । विना दिक्कालयोर्योगमन्यथा नोपपद्यते ॥ ३॥

कालो न प्रत्यक्षः, नीरूपत्वान्मनोवत् । अनुमानं तु अस्य सत्त्वे प्रमाणम् । स्थविरादौ परत्वं तपनविष्रकष्वुद्धिजन्यं, तदनुविधापित्वात् कुविन्दपटवत् । तपनपरिस्पन्दाः स्थिविरशरीरसंबद्धाः तदवच्छेदकत्वात् पटावच्छेदकमाहारजतरागवत् । तेषां तत्सम्बन्धः तदाश्रयसंयुक्तद्रव्यद्धारकः, प्रकारान्तरासम्भवं सित सम्बन्धत्वात् पटे माहारजतराग-सम्बन्धवत् । अन्यथा परत्वादिविश्विष्टप्रत्ययानुपपत्तेः । तस्मात्तपन-परिस्पन्दानां स्थिवरादिसम्बन्धहारभृतं द्रव्यं कालः ।

तपनसंयोगानां मूर्त्तसम्बन्धे द्वारभृतं द्रव्यं दिक्। स्थविरादौ परत्वादेः तपनादिकियाया असमवायिकारणत्वाद् । अन्यत्र संयोगस्य असमवायिकारणत्वात्तेन तिसद्भवर्यं दिक्कालौ आश्रयणीयौ । तौ न

प्रत्यक्षौ, विशेषगुणरहितनित्यद्रव्यत्वानमनोवत् । तयोः परिमाणपृथक्त्व-संयोगविभागाः चत्वारो गुणाः इति ।

बुद्धचाद्याश्रयत्वं, भोक्तृत्वं, मितौ कर्तृत्वं वा आत्मनो लक्षणम् । तस्य परिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागवृद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नधर्माधर्मः संस्काराः त्रयोदश गुणाः । आकाशादिचतुण्णां परममहत्त्वं परिमाणम् । अतस्सर्वगतत्वाद् अमृतित्वं निरवयवत्वाचित्यत्वं च अस्त्येव सामान्य-रहितत्वं च ।

आत्मव्यक्तयस्तु अनन्ताः । अन्येषामेकत्वमेवेति ।

द्रव्यानारमकत्वे सत्यणुद्रव्यं भनेनमनः।

अथवा —

मुखादेरापरोक्ष्यस्य साधनस्मन इतियम् ॥ ४॥ अयौगपद्यं तिह्यक्तं ज्ञानानामक्षजनमनाम् ।

विवादाध्यासिताः बुद्धचादयः संयोगासमवायिकारणकाः, नित्य-द्रव्यगतानित्यविशेषगुणत्वात् पार्थिवपरमाणुगतलौहित्यवत् । गुणि-नित्यत्वपक्षे बुद्धचादयो द्रव्यान्तरसंयोगाधीनसमवायाः नित्यद्रव्यगता-नित्यसमवायविशेषगुणत्वात् परमाणुलौहित्यवत् ।

परिश्वषात्तद् द्भव्यं मनः। मनसोऽणुत्वमेव परिमाणं परिशेषादसर्व गतत्त्रान्मूर्तत्वं च भवेत् तस्य। परिमाणपृथक्त्वसंयोगाविभागपरत्वाः परत्ववेगाश्चेति सप्त मनसो गुणाः। आश्रयानन्तत्वाद् अनन्तत्वम्। एक-सिन्नेक्रमेव आत्मवत्। तत्तदवयवेषु सञ्चरणात्तदवयववेदनादिव्यवदारः। आत्मनस्तु प्रत्यक्षत्वमेव सम्मतम् अन्येषाम्, अनुमेयत्वमेव मनस इति।

अत्र पृथिच्यादिवायुपर्यन्तानां प्रत्यक्षमेव प्रमाणम् । द्रच्यस्थणं स्नात्मनि कार्यारम्भकत्विमिति वा । सांसिद्धिकद्रवत्वमपाकजरसाश्रयत्वं वा जलस्य लक्षणम् । स्पर्शान्तराभिन्यञ्जकस्यर्शवान् वायुरिति ।

निरवयवो द्रव्यैकसमवेतः प्रातिखिकरूपेण नित्यद्रव्यवृत्तिः संयो-गविभागयोः अनपेक्षतया अहेतुर्गुणः ।

द्रव्याश्रयी अगुणवान् संयोगिविभागेषु अनपेक्षतया अहेतुर्गुण इति वा।

बाह्येन्द्रियाणां मध्ये चक्षुमीत्रं यद्ग्राहकं तद्रूपम्।

यच रूपादन्यचाक्षुपं द्रव्यं गुणादि वा तत् सर्वं द्विवाह्येन्द्रियग्राह्यम् । नित्यानित्यद्रव्येष्वेकमेव रूपं नित्यं च । समवायमपेक्ष्य कार्यत्वव्य-वहारः ।

रसनग्राह्यो रसः । संच द्विविधः पाक्रजसमनायोऽपाकजसम-वायश्च । तद्दि रूपवन्नेयम् । रूपरसादेरेकत्वं श्वीक्लयमाधुर्यादेः अनेक-त्वेऽदि शब्देकत्ववन्नेयम् ।

घाणग्राद्यो गन्धः । स तु द्वितिधः सुरभिरसुरभिश्च । तस्य।पि रूपतत् सर्वस्रक्षेयम् ।

बाह्येन्द्रियाणां मध्ये त्रब्द्यात्रप्राह्यो गुणः स्पर्धः। स च चतुर्विधः पाद्रजानुष्णाश्चीतस्पर्धः श्चीतस्पर्धः उष्णस्पर्धः अनुष्णाश्चीतस्पर्धः इति । क्रवर प्रश्चिमवायानां यथायम्भनं जलादि धायद्र व्यत्रयं समान-कारणगुणसम्बायपूर्वकत्वभेवः तदनुविधायित्वाद्, अन्यथातिप्रमङ्गात् । आश्रयनाश्चकारणादेव नाशः। जलादिषु परमाणुषु नित्यत्वभव, संस्कारकत्वात्। पार्थिवपरमाणुषु तु अग्निसंयोगादेव उत्पत्तिविनाशौ। कार्थद्रव्ये तु समानकारणगुणसम्बायाद् अग्निसंयोगाद् वा उत्पत्तिः। आश्रयनाश्चकारणाद् अग्निसंयोगाद् वा नाशः। द्रव्योत्पत्तिविनाश्चसम- कालीनौ च रूपादिसपवायोत्पात्तिविनाशौ कारणगुणसमव।याद् आश्रय-नाशकारणजन्यौ उन्नयौ । तौ च समवायभावाभावाभ्यापाश्रयोतपत्ति-नाशाभ्यां विनेवानुवितौ पाकताबुनेयौ । अतः पाकेन रूपादिरेवोत्पयते न घटात्पत्तिः पूर्वघटप्रत्य भेज्ञानात् ।

श्चान्दः श्रोत्रप्राह्मे। इम्बरगुणो नित्यो च्याप्यवृत्तिनित्यसमवायः । स द्वितिवः वर्णलक्षणो इवर्णलक्षणश्च । अकारादिर्वणलक्षणः । श्रह्मादि-निमित्तः अवर्णलक्षण इति ।

मानव्यवहारहेतुर्गुणः परिमाणम् । तचतुर्विधं अणुत्वं महत्त्वं हस्तत्वं दीर्घत्वं च इति । परस्परिवरोधाद् एकत्र अणुत्वमहत्त्वयोः (अ) निवेशः तह्रद्धस्त्रदिधित्वयोः अन्यत्र । परमाणुझणुक्रयोरणुत्वमेव परिमाणं, झणुके हस्तत्वं च । व्यणुकेषु महत्त्वदिधित्वे । स्वादिचतुष्टये परममहत्त्वदिधित्वे । सनसस्त्वणुत्वमेव । अणुत्वहस्तत्वदिधित्वपरममहत्त्वानि नित्यानि । एकत्वं चास्ति तेषाम् । परमाणुषु स्वादिषु च समः वायो नित्यः अनेकश्च । झणुकादिषु नात्वः समवायोऽनित्यः । व्यणुकादिषु त सम्वायो नित्यः अनेकश्च । झणुकादिषु नात्वः समवायोऽनित्यः । व्यणुकादिषु त सम्वयवगत्वित्वबहुत्वमेव । क्वचिन्महत्त्वमिष, क्वचित्त्रचयमिष, क्वचित्त्वयम् । समवायस्य च नाश्च आश्चयनाशाद् वा समवायान्तराद् वा इति ।

अपोद्धारव्यवहारहेतुर्गुणः पृथक्वम् । भेदादिश्चव्दममानार्थत्वात् कार्यद्रव्येषु स्वरूपभेद एव पृथक्त्वम् । गुणादिन्त्रिव तद्ध व्यवहारबुद्धिः । निस्त्रेषु तु धर्म एव । अन्यथा व्यावृत्त्यसिद्धेः स एव विशेष इत्युच्यते । तेन निस्त्रानिनित्यसमवायानि अनन्ताश्च इतिः एकत्वे भेदासिद्धेः द्विपृथ-कत्विदि नास्त्येवः कार्यद्रव्येषु भेदातिरिक्तपृथक्त्यानम्युगमाद् इति ।

युतिसिद्धयोः प्राप्तिः (समवायः ? संयोगाः) । सम्बन्धिनोः परस्पर-विभागाश्रयत्वयोग्यता च युतिसिद्धितिति सामान्यलक्षणम् । नित्येषु तु सम्बन्धिनोर्द्धयोरन्यतस्य वा प्रथग्गतिमत्त्वं विश्लेषक्षणम् । अनित्येषु तु सम्बन्धिनोः परस्परपरिहारेण प्रथगाश्रयाश्रायित्वामिति । घटपटौ संयुक्तावित्यादित्रत्ययश्च संयोगसङ्गावे प्रमाणम् । पचि-को नित्यः अनित्यसमवायश्च । स च समवाय आश्रयाश्रयिभेदात् कियामेदात् च भिद्यते । स च रूपादिवदेकद्रव्यनिष्ठो, न अनेकद्रव्यनिष्ठाः, प्रत्ययस्य संयुक्तविषयत्वात् । स च त्रिविषः अन्यत्रकर्भज उभय-कर्मजः संयोगजश्चेति । यथा स्थाणुद्रयेनयोः, यथा मह्ययोः, यथा तुरीपटयोगिति । संयोगस्य च द्रव्यारम्भकत्वे चरमभाविद्रव्यापेक्षत्वं, गुणकर्मणोस्तत्सापेक्षत्वं, तत्समवायस्य च तदेकार्थसमवेताद् विभागाद् वा आश्रयविनाद्यकाद् वा विनाद्य इति ।

संयोगघातकगुणो विभागः । घटपटौ च संयुज्य विभक्ता-वित्यादि प्रत्ययश्च विभागसद्भावे प्रमाणम् ।

विभागश्च त्रिविधः अन्यत्रक्रमेज उभयकर्मजो विभागजश्चेति। विभागजस्तु द्विविधः कारणविभागजः कारणाकारणविभागजश्च । आद्यः वेणुद्रविभागजः खदलविभागः । कारणाकारणविभागजश्च अङ्गुठीतरु-विभागजनकेन कर्मणा अङ्गुलीतरुविभागः तेन इस्ततरुविभाग इति। अङ्गुलीसमवेतस्य कर्मणः तत्र अकारणत्यात्। विभागश्च सर्वत्रैकोऽ नित्यः अनित्यसमवायश्च क्रियाभेदादनेकश्च। स द्विष्ठः उत्तरसंयोगाद् आश्रयनाद्याद् वा विनादाः।

परापराभिधाननिमित्तं परत्वापरत्वमिति लक्षणम् । अस्मादिदं परम् अस्मादिदं परम् अस्मादिदं परम् अस्मादिदं परम् अस्मादिदं परम् अस्मादिदं परम् अस्माप्ति अञ्चलप्रकार्ये यथाक्रमं परत्वापरत्वसद्भावे प्रमाणम् । ते च प्रत्येकं द्विविधे दिक्कृतत्यकालकृतत्वभेदेन । ते नित्ये एकत्वे च ।

समवायोत्पात्ताविनाशौ च समवायिकारणासमवायिकारणापेक्षा-बुद्धिनाशात् पृथक् पृथक् कचित् द्वाभ्यां द्वाभ्यां कचित्सर्वेभ्यश्च इति सप्तथा विनाशः।

गुरुत्वं जलभूम्योः पतनासमवाविकारणम् । उतिक्षप्तस्य यद्ध्व-

देशिवभागपूर्वकमधीदेशसंयीगजनकं कर्म तत् पतनम् ॥

गुरुत्वं चातीन्द्रियम् । गुरुत्वं च संयोगपयलपंस्कारप्रतिबन्धेन पतनं जनयति । घोटारूढस्य संयोगात् पतनम् । प्रयलात् खेचरस्य इयेनादेः । वेगानु श्रादेः । येषां तोलनताग्तम्याद् गुरुत्वताग्तम्यधीः तेषु प्रत्येकं गुरुत्वभेदः । येषु तु सा नास्ति तेष्वेकमेव गुरुत्वम् । पतन-लिङ्गकानुमानेन गुरुत्वप्रहणम् । पतनं गुणासमवायिकारणकं क्रष्टिवाद् नमनवद् इति वा । तद् रूपादिवाक्तत्यम् । समवायस्तु नित्येषु नित्यः अनित्येषु कारणगुरुत्वसमवायजन्यः आश्रयविनाशकैविनाश्यश्च । रुपु-त्वच्यवहारो गुरुत्वतारतम्यात् न, गुणत्वरूपण इति ।

द्रवतं स्यन्दनकम समवायिकाणम् । समदेशस्थितस्य यत् समनिम्नदेशान्तरेषु क्षरणं तत् स्यन्दनम् । तच न प्रयत्नने दनादिजन्यं, तेन
विनापि जायमानत्वात् । नापि प्रतिशिधिनावयवसंगीपतं तन्तुप्रीचतावयवे द्वित्लादौ क्षरणानुत्पादात् । तेन द्रवत्वं नाम गुणान्तरं तदसमवायिकारणम् । तद्विविधं नैिनिकं सांसिद्धिकं च । तद्विशेषगुणः ।
अन्यत् साधारणम् । भेदोऽनुवेयः । समनायाभिप्रायेण द्विध्यं, तेनैकत्वं
निस्यत्व च तस्य अस्ति । समनायस्य निस्यत्वमन्यत्वं च अस्ति जले ।
अन्यत्र गिनसंयोगादुत्पत्तिः तद्विनाञाच नाशः । अन्यत्र रसादित्रत् ।
यत्तु द्विमक्ष्यकादौ द्रवत्वानुपलम्भः तद्वित्यते नःसंयोगात् । वद्विनयोग्यन च लवणगतद्रवत्वप्रतिवन्धनात् । तेन घनीभृतावयवसयोगात् करकादेः काठिन्यं, न स्वतः ।

स्तेद्वः संग्रदम्जादिहेतुस्तदनुमेयः । संग्रदः परस्परमसंयुक्त नां सक्तादीनां पिण्डीभावप्राप्तिधारणाकर्पणहेतुः संयोगविशेषः । मृजा कायस्योद्धतेन।दिकृता विशुद्धिः । आदिशब्दान्मदुत्व च तेषां हेतुः तैरनुमीयते । नापि द्रवत्वमात्रकृतं तद्गीनं काचकाञ्चन।दिरितिः द्रवीभूतरिप सक्तादिसङ्ग्रहानुत्पादात् । तेन स्तेहो नाम गुणान्तरम् । स च अपां विशेषगुणः । पार्थिवे तु तैलादावुषष्टम्भकजलगतस्यैव स्नेहस्य

संयुक्तसमवायादुपलम्भः शैखवत् । स्नेहस्यापि गुरुत्ववदेकत्वाद्युन्नेयम्।

संस्कारस्त्रिविधः वेगो भावना अलौकिकश्च । वेगो नाम मूर्तद्रव्यपश्चक्कच्चात्तः नोदनादिनिमित्तविशेषमपेक्ष्याद्यक्रमेज उत्तरकर्षातुः
मेयस्तद्धेतुः; नोदनकर्मसंयोगानां तदुत्पादकत्वासम्भवात् । तेनोत्तरकर्मासमवायिकारणतया यो गुणोऽनुमीयते स वेगः । तच्च नेदनादिसिहतमाद्यं कर्म जनयति, न केवलं, मन्दगतौ वेगासम्भवात् । नियतदिक्कियासन्तानहेतुर्वेगः प्रायेण कर्मजः । कचित्कारणवेगजोऽपि, स्पर्शवद्द्रव्यसंयोगिवनाद्यश्च । स च समवायाभिप्रायः । येषु त प्रत्येकं
द्रुतविलिम्बितत्वकृतो गतिकार्यभेदो लक्ष्यते तेषु त प्रतिद्रव्यं वेगभेदः,
येषु त न लक्ष्यते तेषु त्वेक एव वेगो नित्यश्च सामान्यवत् ।

भावनाख्यस्तु आत्मगुणोऽतुभवजन्योऽनुभृतेष्वर्थेषु स्मृतिप्रत्यिभि-ज्ञानहेतुस्तद्नुमेयः। स च सर्वात्मक्षेक एव लाघवात्। तेन जाति-विन्नत्यत्वाद्यन्नेयम्। तस्य चिन्ज्ञानच्यपदेशोऽस्ति। प्रतिभिन्नार्थस्मरणं संस्कारभदोऽस्तु, न काचित् क्षतिः। वर्णोपलम्भ वसंस्कारस्य भावनात्वे सत्यपि अर्थधीकार्याद् वैलक्षण्यमुन्नेयम्।

स्थितस्थापकस्तु नास्त्येवः पूर्वावस्थाप्राप(क)कर्मणः घनावयवसंयी-गस्य कारणत्वसम्भवात् । तेन तदर्थं नानुभेयः संस्कार इति ।

अलौकिकस्तु शब्दैकगम्यसमगयोत्पत्तिविनाशहेतुको नानाकरण-द्रव्यश्चित्रोक्षणादिजन्यः संस्कारः तन्त्रभागे विविक्तः ।

अर्थप्रतिवद्धव्यवद्दारानुकूलखभावः पुरुषस्य धर्मविशेषो बुद्धिरुषलिव्यर्जानं संविदिति व्यपदिश्यते । सा च यथार्था खप्रकाशा फलतोइनुमेया विप्रतिपन्नवोधाय, सर्वात्मखिभन्ना । प्रद्वं बुध्ये अद्वं बुध्ये
इत्यभिन्नाकारप्रत्ययात् । तत्समवायस्तु इन्द्रियादिहेतुभेदात् प्रत्यात्म
प्रतिविषयं च भिद्यते । समवायापेक्षया तत्र व्यवस्थोपपत्तिः । तेनैका
नित्या च । प्रत्यक्षादिव्यवहारश्च समवायकारणतः ।

अनुग्राहकस्वभावं सुखम् । तद्ध्युत्पन्नमात्रं अनुक्रुलस्वभावतया स्विषयमनुग्रहरूपमनुभवं कुर्वत् पुरुषमनुगृह्णाति इत्यनुग्राहकस्वभावम् । तच आत्ममनस्पयोगादुत्पद्यते । अतीतेषु समरणात् अनागतेषु सङ्करणाद् । दुःखामावो न, वनितादिष्वंवि हानुभवद्र्यनादिति ।

उपधातकस्वभावं दुःखम् । तद्धि उत्पन्नमात्रं प्रतिक्रुखभाव-तया स्विषयमनुभवं कुर्वत् पुरुषम् उपहन्तीत्युपधातकस्वभावम् । तचा-धर्मसहिताद्वात्ममनस्मिक्षकषाच उत्पद्यते । अतीतेषु स्मृतिजमनागतेषु सङ्करणद् । दुःखफलं दैन्यादि । सुखफलं विकासादि ।

स्वार्थं परार्थं वा अप्राप्तप्रार्थना इच्छा । अप्राप्तस्य वस्तुनः स्वं प्रति या प्रार्थना इदं मे भ्यादिति, परार्थं वा या प्रार्थना अस्पेदं भवत्विति सा इच्छा । सापि आत्ममनस्तंयोगादुर्द्धने सुखाद्यपेक्षात् स्मृत्यपेक्षाद्वा । अनागते हि सुखहेती इच्छोत्पद्यते, अतीते स्मृत्यपेक्षात् । इच्छाफलानि तु प्रयत्नक्रतिधर्माधर्माः । कामाद्दश्रोडपि इच्छाभेदा एव ।

प्रज्वलनात्मको हेषः। यस्मिन् सति व्रज्वन्तिमिवात्मानं मन्यते स हेषः। स च आत्ममनसोरसंयोगाद् दुःखापेक्षात् तत्स्मृत्यपेक्षाह्रोत्पद्यते। तस्य फलं प्रयत्नधर्माधर्मस्मृतिरिति। क्रोधादिः हेषभेदः।

प्रयत्नः संसम्य उत्साह इति पर्यायाः । स द्विविधः जीवनपूर्वकः इच्छाद्वेपपूर्वकश्च । सदेहस्य आत्मनो विषच्यमानकमीश्चयसहितस्य मनसंयोगो जीवनस् । तत्पूर्वकप्रयत्नः सुप्तस्य प्राणापानिक्रियासन्तान-हेतुः । सुप्तस्य प्राणापानिक्रियात्व। इ व्यत्नकार्या, प्राणापानिक्रियात्व। इ जाप्यतः प्राणापानिक्रियावत् । तस्य धर्माधर्मापेक्षात् आत्ममनसंयोगा-दुत्व तिः । इच्छाद्वेषपूर्वे हप्रयत्नस्तु हिताहितप्राप्तिग्रिस्हास्योग्यक्रियाहेतुः गुरुणोऽपि श्वारित्य आवाततो धारणहेतुश्च । स च इच्छाद्वेषप्रेक्षादातम मनसंयोगादुत्यवते ।

विधायकवेद्वक्षण आत्मगुणो धर्मः कर्तुस्सुखाभ्युद्यमोक्षहेतुः । श्रेयस्करे हि धर्मञ्रब्दः प्रसिद्धः । स च अपूर्वमेव । तत्साधने लाक्ष-

णिक इति शास्त्रभेदाद्धेदः । विशुद्धाभिसान्धिसापेक्षादात्ममनस्संयोगा-दुत्पत्तिः । अन्त्यकलज्ञानाद्विनाद्यः ।

अधर्मोऽपि पुरुषगुणः प्रतिषेधलक्षणः कर्तुगमिहितप्रत्यवायहेतुः। तस्य प्रतिषिद्धकर्मानुष्ठानविहिताकरणप्रमाददुष्टाभिसीन्धमापेक्षाद् आत्म-मनस्संयोगादुत्पः तिरिति।

विभागसंयोगयोः अन्येक्षकारणं कर्म । तत् संयोगविभागातुः मयम् । कार्यभेदादनन्तता, मूर्तद्रव्येक्षसम्बेतता, एकद्रव्यवृत्तिद्रव्य-कर्मणौरनारम्भकता, खाश्रयसम्बेतकार्यारम्भकता, आश्चत्रविनाशिता, गुरुत्वद्रवत्वसंयोगवेगप्रयत्नादृष्टकारणकता, स्वकार्यसंयोगविनाद्रयता च, आश्चतरविनाशिसमवायिता च, एतानि साधम्याणि । विभागपूर्वकस्सं-योगः कार्यः । तस्मात्संयोगविभागान्येक्षहेतुत्वविधयैक्षेव परिस्पन्दात्मकं कर्म । तद्विश्चेषा एव च उत्क्षिपणाद्य इति ।

नित्यमेकं प्रातिस्विकरूपेण अनित्यद्रव्येकसमवेतं सामान्यम्। परापरत्वभेदाद् द्वैविध्यं नित्यत्वभेकत्वं च निसमवायस्तु अनित्य इति ।

एकत्वादिप्रत्यवयवद्वारस्य हेतुस्सङ्ख्या । तत्नैकत्वदित्वतित्वा-दयो व्यक्तयो जातिवत् सर्वतैकैका वित्याश्च प्रतिभावं तासां भेदप्रमाणा-मावात् । समवायास्तु प्रतिभावं भिन्नाः स्वीक्रियन्ते । तत्रैकत्वसमवाय एकाश्रयः । तद्धाभेमात्राश्रय इति यावत् । स च वित्ये वित्यः अवित्ये भावहेतुनः, आश्रयनाश्चकादेव नश्यति । द्वित्वसमवायस्तु अनेकाश्रयः । धर्म्यन्तरसदितधर्म्याश्रय इति यावत् । स तु सर्वत्र अपेक्षाबुद्धिन्नन्य-त्वाद्वित्यः । तन्नाश्चादाश्रयनाश्चकाद् वा विनश्यति । अपेक्षाबुद्धिनाम् महासङ्ख्यावगत्यपेक्षासहितं तदाश्चयगतैकत्वसामस्त्यज्ञानमिष्यते । द्वित्वोत्त्वादिकाया हि अपेक्षाबुद्धेरेबान्तरसहितमेकत्वं विषयः । त्रित्वोन्त्यादिकायास्तु त्रिसहितमेकत्वं विषयः । एवं सर्वत्र ।

एषा चात्र दर्शनप्रक्रिया - इन्द्रियसिकर्षः, ततः एकत्वज्ञानं, ततोऽपेक्षाज्ञानं, ततो द्वित्वीत्पादः, ततो द्वित्वज्ञानं, ततो द्वित्व- विशिष्टद्रव्यज्ञानं, ततस्संस्कार इत्युत्वादक्रमः । विनाशप्रक्रमस्तु, अपेक्षाबुद्धितो द्वित्वोत्वित्तसमकालं एकत्वबुद्धिविनाशः, द्वित्वबुद्धितो द्रव्यबुद्धिन समकालमपेक्षाबुद्धिविनाशः, द्रव्यबुद्धितो द्वित्वबुद्धिविनाशः, संस्कारस्योत्यादः अपेक्षाबुद्धिविनाशाच द्वित्वनाश इत्येकः कालः; संस्काराद्द्रव्यवुद्धेविनाश इति । तत्र च प्रमाणं संस्कारे द्वित्वविशिष्टद्रव्यस्मरणं, द्रव्यज्ञानेउनुव्यवसायः, द्वित्वज्ञाने तद्विशिष्टद्रव्यज्ञानं, द्वित्वे तन्ज्ञानम् अपेक्षाबुद्धौ
तत्कार्यमेकत्वज्ञाने अपेक्षाबुद्धिः, इन्द्रियसिक्षकेषे च एकत्वज्ञानमिति विवेक्रव्यम् । यदा च द्वित्वबुद्धिसमकालमेव द्रव्यनाशः तदा तत्कालमाश्रयः
नाशादेव द्वित्वनाश इति । गुणव्यतिरिक्तत्वं गुणकर्मणोः समवायात् ।
प्रत्यक्षद्रव्येषु प्रत्यक्षा, गुणादिषु च अनुमेया । संख्या न गुणः, गुणकर्मणोराश्रितत्वाच्छिक्तिवत् ।

सर्वभावानां कार्यानुमेया शक्तिः।

तत्कारकद्यातोऽग्निः कारकत्वद्यासु हि
प्राप्तातिशयसम्बन्धः कारकत्वाद् यथा पुमान् ॥

साद्यकानात् सद्याविषयभीरुपमा । तद्विषयत्वं साद्यम् ।

अयुत्तसिद्धानामाधार्याधारभूतानां विशेषणविशेष्यभावधीहेतुः यः सम्बन्धः स समवायः । सोऽनुमेय एव । प्रयोगस्तु, समवायोऽनुमेय इन्द्रियसम्बन्धरहितत्वात् कर्षवत् । संयोगव्यतिरिक्तत्वे अवयवावयव्याद्यः परस्परमसंबन्धसंयोगरहिता तद्यापकरहितत्वाद् यदित्थं तत्तथा यथा धूमव्यापकाग्निरहितो महाहृदो धूमरहित इति । समवायश्चाने इः । समवायश्चाने देशः । समक्तायः । स्वति पदार्थाः समाप्ताः ।

॥ श्रीः ॥

नारायणप्रणीतः

कौमारिलमतोपन्यासः

गुरोरिप गुरो: कुमारिलांचार्यस्य तु मते -

धर्मो यागादिरूपः स तु सुरनगरप्राप्तिपश्चादिलाभे हेतुः कुर्वन्नपूर्वं निगमवचनमेवाखिलं तत्र मानम् । नित्यान्येतानि सर्वाण्यपि न तु विहितानीश्वरेणापरैर्वा प्राप्ताण्यस्य स्वतस्त्वं भवति च निखिलानां च मानान्तराणाम् ॥१॥

प्रमाकरणमेवात प्रमाणं तर्कपक्षवत् । प्रमा चाज्ञाततत्त्वार्थज्ञानमित्येव भिद्यते ॥ २ ॥

अज्ञातशब्दस्याभावे तत्र वृत्त्यनुत्रादयोः । प्रभाणत्वं प्रसज्येत विज्ञातविषयौ हि तौ ॥ ३ ॥

धारावाहिकविज्ञानं घटादेरुत्तरोत्तरम् । सद्भातं बोधयत् प्राज्ञैः प्रमाणमिति गीयते ॥ ४ ॥

उत्तरक्षणसद्भात्रों न हि पूर्वेण बोधितः। प्राकट्योपहितानां तु कालांशानां न सङ्गता॥ ५॥

श्रत्यक्षत्वं च कालस्य श्राकट्यानां मस्क्षमता। ज्ञानस्य तद्गम्यत्वं च सिद्धं कौदारिले मते॥ ६॥ तस्मादीपाधिकं सीक्ष्म्यं कालांशे नोपलभ्यते।
ज्ञा(ना ? न)भेदो न विद्येत निलनीदलवेधशत् ॥ ७ ॥
तत्त्रशब्दो यथार्थार्थशाचकस्तेन च स्फुटम् ।
शुक्तिकारजतज्ञानप्रामाण्यं विनिशायते ॥ ८ ॥
केखित् सर्वमपि ज्ञानं प्रमाणमिति मन्त्रते ।
ततस्तत्त्रपदं व्यर्थमित्याहुस्तन्मते श्रुवे ॥ ९ ॥

सन्दृष्टे शौक्कयभाजि स्फुरित च पुरतो भास्त्ररे शुक्तिखण्डे दुर्वणे तुल्यवर्णे स्मरणमपि भवेदाशु देशान्तरस्थे। भेदज्ञानन्यपायादिह भवति तयोद्शुक्तिकायां प्रवृत्ति-दुर्वर्गाभ्यर्थिनामप्यखिलमपि ततो ज्ञानसार्थं यथार्थम्॥ १०॥

> तयोभेंदग्रहादेव निवृत्तिश्च भिवष्यति। ग्रुक्तेस्तु रजतत्वेन प्रतीतिन ततः कचित्॥ ११॥

अयुक्त एव मार्गोऽविभिद्मो रजतस्य च । सामानाधिकरण्येन प्रतीतिरिह जायते ॥ १२ ॥

इदं रजतमेवेति स्फुटा विगतसंशया । सा मेदाग्रहमात्रेण कथङ्कारं भविष्यति ॥ १३ ॥

इदमो रजतत्वेन प्रतीतिर्नोदिता यदि। नेदं रजतमित्येवं बाधधीर्जायते कथम् ॥ १४॥

तस्मादज्ञाततत्त्वार्थज्ञानसाधनमेव हि। प्रमाणमिति निर्णीतं तद्विशेषोऽभिधीयते ॥ १५॥ प्रत्यक्षमनुमानं च शाब्दं चोपभितिस्तथा। अर्थापत्तिरभावश्च षट् प्रमाणानि तन्मते॥ १६॥

चार्वाकास्तावदेकं द्वितयमि पुनर्वेद्धिवैशेषिकौ द्वौ भासर्वज्ञश्च साङ्ख्यस्त्रितयमुदयनाद्याश्चतुष्कं वदन्ति । प्राहुः प्राभाकराः पश्चकिमह तु पुन भोट्टवेदान्तविज्ञाः पट्कं पौराणिकास्त्वष्टकमिमदिधिरे सम्भवैतिह्ययोगात् ॥ १७॥

तेषां विशेषलक्षणे सत्रकारो वृत्तिकारश्च - "तत्सम्प्रयोगे पुरुषस्येन्द्रियाणां चुद्धिजन्म सत् प्रत्यक्षम्" ।

> धर्मे वेदाः प्रमाणं स्युरिति भाष्यकृतोदिते। परीक्षितव्यं तन्मानं किं वा नेति विचारणे। परीक्षितव्यं नैवेति दृत्तिकारेण कथ्यते॥ १८०॥

प्रत्यक्षादेः प्रसिद्धत्वात् तद्निर्मावभावतः । प्रसिद्धमेव शास्त्रस्य प्रामाण्यं किं परीक्षया ॥ १९<u>५</u> ॥

ननु प्रत्यक्ष एवात्र व्यभिचारो (हि) दृश्यते । ग्रुक्तिका रजतत्वेन प्रत्यक्षाद् गृह्यते यतः ॥ २०५ ॥

तस्माद् व्यभिचरत्येव प्रमाणं तत्पुरस्सरः। प्रत्यक्षाभास एवायमिति चेत्तस्य लक्षणम् ॥ २१५॥

प्रत्यक्षस्यात्र वक्तव्यं तदाभासस्य च स्फुटम्। इति शङ्कोत्तरत्वेन सुत्रमेवमुदाहृतम् ॥ २२ ५ ॥

तत्सतोर्व्यत्ययश्रात स्रत्ने वृत्तिकृता कृतः । आभाससङ्कराप्राप्त्यै तदेषोऽर्थो भविष्यति ॥ २३<u>१</u>॥ः संप्रयोगः सन्निकर्षः स तु भाट्टमते द्विधा। विषयाश्वश्चरादीनां सर्वे द्रव्यगुणादयः ॥ २४ ू ॥

त्राह्याः संयोगसंयुक्ततादात्म्याभ्यामिति स्थितिः। गुणत्वादेस्तु तादात्म्यं पारम्पर्येण सिद्धचित ॥ २५ ै ॥

इत्थं स्त्रकृता प्रोक्ता लोकसिद्धे न लक्षणा । तत्संप्रयोगजत्वेन प्रत्यक्षाच्यभिचारिता ॥ २६<u>५</u>॥

तद्वदेवानुमानादेविक्तुमन्याभिचारिताम् । लक्षणं वृत्तिकृत् प्राह स्त्रकुद्भृदयस्थितम् ॥ २७ ५ ॥

''अनुमानं ज्ञातसंबन्धस्यैकदेशदर्शनादेकदेशान्तरेऽसन्निकृष्टेऽर्थे बुद्धिः''।

असन्निकृष्टवाचा चब्द्धयमत्रश्विहासितम् । ताद्रूप्येण परिच्छित्तिस्तिद्विपययतोऽपि वा ॥ २८०० ॥

"शास्त्रं शब्दविज्ञानादसन्निक्ठष्टेऽर्थे विज्ञानम्"। लौकिकं वैदिकश्चेति शाब्दं तस्य मते द्विधा। आप्तवाक्यन्तु तत्राद्यमन्यद् वेदवचो मतम् ॥ २९<u>१</u>॥

"उपमानमि साद्द्यमसिक्कष्टेऽर्थे बुद्धिमुत्पादयति । यथा गवयदर्शनं गोस्मरणस्य । अर्थापत्तिरपि दृष्टः श्रुतो वाऽर्थोऽन्यथा नोपपद्यते इत्यर्थकल्पनम् । यथा जीवतो देवदत्तस्य गृहाभावदर्शनेन बहिर्भावस्यादृष्टस्य कल्पनम्" ।

> अत्र दृष्टः श्रुतो वेति ग्रन्थे वृत्तिकृदुक्तितः। श्रुतार्थापत्तिमन्यामप्यङ्गीचकुः कुमारिलाः ॥ ३०<u>५</u>॥

उपलब्धार्थवाचित्वं द्वयोः संभृय कल्पयन् । अत्रार्थापत्तिरेकैव युक्तेत्याह प्रभाकरः ॥ ३१<u>१</u>॥ उपलब्धोऽर्थ इत्येव प्रयोगे सुगमे सति। तद्र्थत्वे कथं तेन प्रयुज्येत पद्रह्मयम् ॥ ३२ 🖁 ॥ यत्र त्वपरिपूर्णस्य वाक्यस्यान्वयसिद्धये। शब्दोऽध्याहियते तत्र श्रुतार्थापत्तिरिष्यते ॥ ३३ 1 ॥ यथा द्वारमिति प्रोक्ते शब्दो नित्रियतामिति। उपपत्त्यनुसारेण कचिदात्रियतामिति ॥ ३४<u>५</u> ॥ तत्र च शब्देन सहैवावरणाद्यर्थकल्पनोधुक्तः। शब्दादेवार्थगतेर्लायवतः शब्दमेव कल्पयति ॥ ३५ 1 ॥ अर्थापत्तिरियं त्वन्या शब्दी यत् करप्यतेऽनया । तत्राप्यावरणाद्यर्थकल्पनैव गुरोर्मते ॥ ३६<u>१</u> ॥ घटते तन्न शाब्दस्य शाब्देनैवान्वयो यतः। न हि गामानयेत्युक्ते दृष्टाश्वानयनं क्वित् ॥ ३७१॥ प्रकृतौ सूर्यशब्दस्य श्रवणे विकृतौ पुनः। ऊहस्त्वग्न्यादिशब्दानां तन्मते संभवेत् कथम् ॥ ३८<u>१</u>॥ न हि तत्रार्थमात्रस्यैवोह इत्युपपद्यते। अर्थाध्याहार एवेति निर्वाधी येन लभ्यते ॥ ३९ 💁 ॥ व्यवस्थेयं न मन्त्रत्वादुपपन्नेति युज्यते। ऊहप्रवरनाम्नां यदमन्त्रत्वं व्यवस्थितम् ॥ ४०५ ॥

"अभावोऽपि प्रमाणाभावो नास्तीत्यस्यार्थस्यासनिकृष्टस्य"। इह भवति शतादौ संभवाद्या सहस्रा-न्मतिरवियुतिभावात् सानुमानादभिन्ना। जगति बहु न सत्यं नित्यभैतिद्यसुक्तं भवति तु यदि सत्यं नागमाद् भिद्यो तत्॥ ४१ १ ॥

> द्रव्यं जातिर्जुणः कर्माप्यभावं चेति पश्चधा । प्रमेयं विभजन्त्येते कुमारिलमतानुगाः ॥ ४२<u>१</u>॥

पृथिवी सिलेलं तेजः पत्रमानस्तमस्तथा। व्योमकालदिगात्मानो मनः शब्द इति ऋमात् ॥ ४३<u>१</u>॥

एकादशिवधं द्रव्यं कुमारिलमते मतम् । आद्यानि पञ्चात्रयविद्रव्याण्यन्यानि पट् पुनः ॥ ४४ ै॥

व्योमकालदिगादीनि नित्यानि च विभूनि च ॥ ४५ ॥

जालरन्त्रविसरद्रवितेजोजालभासुरपदार्थविशेषात् । अल्पकानिह पुनः परमाणून् कल्पयन्ति न कुमारिलशिष्याः॥ ४६ ॥

आलोकाभावमात्रं स्यात्तम इत्यपरे जगुः। तन्द्रन्दं नद्यभावेऽस्ति रूपवन्तं कदाचन ॥ ४७॥

कळायकोमळच्छायं दर्शनीयं भृजं दशाम् । तमः कृष्णं विजानीयाद् आगमप्रतिपादितम् ॥ ४८॥

नीलादिरूपयुक्तस्य स्पर्भवन्तं च दृश्यते । स्पर्शाभावात्र रूपि स्यात्तम इत्यप्यपेशलम् ॥ ४९ ॥ स्पर्शयुक्तस्य सर्वत्र रूपवन्त्वं च दृश्यते। रूपाभावेन वायोरप्यस्पर्शत्त्रप्रसंगतः॥ ५०॥

गुणकर्मादिसद्भात्रायस्तोति प्रतिभासतः। प्रतियोग्यस्मृतेश्रीत्र भात्ररूपं ध्रुतं तमः॥५१॥

कर्मदिकालवियतां प्रत्यक्षज्ञानगम्यताम् । अङ्गीकुर्वन्ति ते सर्वे कुमास्लिमते स्थिताः ॥ ५२ ॥

कौमारिलानामेवास्ति मनसो वैभवं भ्रवि । तथा शब्दविभ्रत्वं च तस्य द्रव्यत्वनित्यते ॥ ५३ ॥

इत्थं भावपदार्थानां खरूपे सुनिरूपिते। अभावारुयं पदार्थं च पश्चमं चिन्तयामहे ॥ ५४ ॥

प्रागभावादिमेदेन चतुर्धेव विभागवान् । षष्टप्रमाणविज्ञेयः पदार्थोऽभाव उच्यते ॥ ५५॥

श्वीरे यो दध्यभावः म इह निगदितः प्रागभावः प्रवीणैः प्रध्वंसाभावभाद्वर्दधिनि तु पयसोऽभावभाचार्यपादाः ॥ अत्यन्ताभावसंज्ञो भवति च पवनाद्येषु रूपाद्यभाव-श्वान्योभावसंज्ञो भवति नतु घटादौ पटत्वाद्यभावः ॥ ५६॥

अभावाख्यं तु वस्त्वेव नास्तीत्याह प्रभाकरः। घटाद्यभावस्तत्पक्षे केवलं भृतलं मतम् ॥ ५७॥

तत्र केवलशब्दार्थः कस्तावदिति चिन्त्यताम्। किं वा स भृतलादन्यो यद्वा भृतलमेव सः॥ ५८॥

कौमारिलमतोपन्यासः ।

6

तत्रास्य भूतलान्यत्वे भवेद् वस्त्वन्तरात्मता । वस्त्वन्तरे विमृष्टे तस्याभावात्मकतापतेत् ॥ ५९ ॥

भृतलानतिरिक्तत्वे सघटे घटनास्तिधीः। द्रव्यादीनां पदार्थानां यथार्थत्त्रात्रधारणे ॥ ६०॥

सामध्ये यत् प्रमाणानां प्रामाण्यं तदुदाहृतम् । अत्र प्रामाण्यविषये वादिनो बहुधा जगुः ॥ ६१ ॥

वदन्ति साङ्ख्याः प्रामाण्यमप्रामाण्यमपि स्वतः । उभयं परतः प्राहुरक्षपात्पक्षिलादयः ॥ ६२॥

अत्रामाण्यं स्वतस्तत्र प्रामाण्यं परतो विदुः। बौद्धा भीमांसकास्तत्र प्रामाण्यं तु स्वतो विदुः॥ ६३॥

अप्रामाण्यं तु परत स्तत्र चिन्ता विधीयते।
प्रामाण्यमप्रामाण्यं च द्वयं नैकत्र युज्यते ॥ ६४ ॥

तयोर्त्रिरोधादन्योन्यं पयःपात्रकयोरिव। ज्ञानभेकं प्रभाणं स्यादप्रभाणिमहापरम् ॥ ६५ ॥

इति दृष्टा (व्यवश्रा सा) तन्मते सम्भवेत् कथम् । करणादिगुणात् कापि प्रामाण्यम्रपजायते ॥ ६६ ॥

तेषां दोषातु त्रिज्ञाने काप्यप्रामाण्यमापतेत् । उभयं परतस्तस्मादिति पक्षोऽप्युपेश्यताम् ॥ ६७ ॥

निःस्वभावत्वमेवं हि ज्ञानरूपं प्रसज्यते । विज्ञानस्य स्वरूपश्च न हि व्यक्तिद्वयादते ॥ ६८॥ स्वतः सन्देहरूपत्वेऽप्यग्रामाण्यं स्वतो भवेत् । सन्देहस्याग्रमाणत्वं यतस्तेषां मते मतम् ॥ ६९ ॥

तयोरन्यतरत्तस्मात् स्वाभाविकमिति स्थितम् । एकं हेत्वन्तराधीनं किं तदित्यत्र चिन्त्यते ॥ ७०॥

ज्ञानानामप्रमाणत्त्रस्यरूपे निश्चिते सति । सौगतानां कुतस्तेषां पश्चात् प्रामाण्यनिश्चयः ॥ ७१ ॥

यदि त्वर्थक्रियाज्ञानात्तर्हि स्यादनवस्थितिः। तस्याप्यर्थक्रियाधीनो यतः प्रामाण्यनिश्चयः ॥ ७२ ॥

अन्योन्यार्थिकियायामिति तु बहुतरं कल्पितायामतीत-ज्ञानप्रामाण्यवोधी जगति युगशतैरप्यहो लभ्यते किम् । प्रामाण्यानिश्चये च क्राचिद्धिन भवेत् कस्यचिद्धा प्रवृत्ति-स्तस्माद्धिकिया वा कथिमव भविता पूर्वमेव प्रवृत्तेः ॥७३॥

प्रवृत्तिर्निश्चयाधीना तद्धीनश्च निश्चयः। परस्पराश्रयोऽप्येत्रं सौगतानां प्रसज्यते ॥ ७४ ॥

किश्चात्रार्थिकयाज्ञानाद् भवेत् प्रामाण्यनिश्चयः। प्रामाण्यनिश्चयाधीना प्रवृत्तिश्च भविष्यति ॥ ७५ ॥

प्रवृत्त्यधीना ज्ञानानां भवेदर्थक्रियास्थितिः। इति बुद्धमते सिद्धं चक्रकं दुरतिक्रमम् ॥ ७६॥

कृष्यादात्रिप सन्देहात् प्रवृत्तिर्नोपलभ्यते । यतोऽस्ति प्रावृद्धारम्भे वर्षारम्भस्य निश्चयः ॥ ७७ ॥ यथा तु प्रहदोषेण वृष्टिस्तत्र विरुद्धचते ।
तथा करणदोषेण प्रामाण्यश्चेति सिद्धचिति ॥ ७८ ॥
तस्मात् सर्वप्रमाणानां प्रामाण्यं स्वत एव हि।
अप्रामाण्यं तु परतो जायते ज्ञायतेऽपि वा ॥ ७९ ॥

दोषेण करणादीनामप्रामाण्यमिति स्थिते । अपौरुषेये वेदे स्याद् दोषाभावात् प्रमाणता ॥ ८० ॥

सिद्धं च वेदवाक्यत्वं सामर्ग्यज्ञस्थर्वणाम् । अङ्गोपाङ्गोपवेदानामाप्तोक्तित्वात् प्रमाणता ॥ ८१ ॥

वेदवाक्यं द्विधा चेष्टं मन्त्रब्राह्मणभेदतः। तत्र मन्त्रा बहुविधा अनुष्टेयाथवीधकाः ॥ ८२ ॥

केचित्तु प्रार्थनार्थाः स्युद्धैवतास्तात्रकाः परे। द्विधा ब्राह्मणवाक्यं स्यात् सिद्धार्थं च विधायकम् ॥ ८३॥

तत्रार्थवादाः सिद्धार्थास्तथोपनिषदोऽपि हि । उपदेशातिदेशाभ्यां द्विधा वाक्यं विधायकम् ॥ ८४ ॥

इत्थं कर्तव्यमित्येवमुपदेशः प्रवर्तते । तद्वत् कर्तव्यमित्येवमतिदेशः प्रकीर्तितः ॥ ८५ ॥

भावने द्वे च विद्येते वाक्ये तत्र विधायके । स्याच्छन्दभावनात्राद्या दितीया त्वर्थभावना ॥ ८६ ॥

आद्या शन्दात्मिका तत्र लिङाद्यर्थतया स्थिता। अर्थात्मिका भावनान्या सर्वाख्यातेषु विद्यते ॥ ८७ ॥ किं केन कथमित्येवं सा स्यादंशत्रयात्मिका । अर्थात्मिकायां तत्रैवमिधानं प्रवर्तते ॥ ८८ ॥

स्वर्गकामादिवाक्येषु लिङोऽथीं भावयेदिति । किं भावयेदित्याकाङ्क्षां स्वर्गशब्दोऽत्र पूरयेत् ॥ ८९ ॥

यजतिस्तु प्रकृत्यर्थः केनेत्यंशं च पूरयेत्। अङ्गोपाङ्गादिवाक्यन्तु कथमंशस्य पूरकम् ॥ ९०॥

यागानन्तरमेवात्र स्वर्गप्राप्तेरदर्शनम् । साधनत्वश्रुतिश्वास्य विरुध्येते परस्परम् ॥९१॥

इति तन्म्लभृतात्र श्रुतार्थापत्तिरुत्थिता। शब्दं कल्पयति स्पष्टं कृत्वापूर्वमितीदशम्॥ ९२॥

ज्योतिष्टोमेन यागेन कल्पस्त्रोक्तवर्त्मना। कृत्वापूर्वं फलं स्वर्गं भावयेद् वेदपारगः॥९३॥

स्वर्गकामादिवाक्यानामित्थमर्थं वदन्ति ते । मृद्दण्डादीन्युपादाय भावयन्ति मृदा घटम् ॥ ९४ ॥

कुलाला, इति सर्वत्र योजयेद् भावनामिमाम् । शब्दात्मिकायास्तत्रैवं कर्ताव्या त्वर्थवर्णना ॥ ९५ ॥

प्रवृत्तिः पुरुषस्यैषा भाव्यत्वेनावकल्पते। भावनाया लिङादेश्च वाच्यवाचकलक्षणः॥ ९६॥ यः संबन्धः स करणं केनेत्यंशस्य प्रकम्। कर्मप्रशंसाभिरलं प्रवृत्तावुत्पादयन्तो रुचिमर्थवादाः। ये भावनायामिह कुर्वते ते शब्दात्मिकायाश्वरमांशपूर्त्तम्॥ ९७ ३॥ नन्वर्थापत्तिरेवास्तु धर्माधर्मावधारणे । प्रमाणमिति किं तत्र वेदग्रामाण्यंचिन्तया ॥ ९८<u>१</u>॥

कश्चित् सुखी भगति कश्चन दुःखजालं सुङ्क्ते पुमानिति जगत्सु विचित्ररूपा। दृष्टा यदत्र जनता व्यभिचारहीनं मूलं विना नहि भवेदुपपत्तिमत्तत्॥ ९९ ॥

जगद्वैचित्र्यमेवं हि दश्यमानं दिवानिशस् । तन्मूलं कल्पयेद्धर्मश्राधर्मश्र न संशयः ॥ १००<u>२</u>॥

सत्यं यत्किश्चिद्स्तीति विज्ञानं जायते तया । किन्तु यागादितो दुःखं हिंसादेः किं सुखोदयः ॥ १०१<u>३</u>॥

इत्यादिचिन्तासन्तानी की बा बारियतुं क्षमः। तस्मादभाववक्त्रस्थौ धर्माधर्मो न संग्रयः ॥ १०२ <u>१</u>॥

चोदना चेत् समुद्धर्तुं ग्र(स्तौ १ स्तां) तेनैव पश्य ताम्। तस्माद्वेदोक्त एवार्थो धर्म इत्यवधार्यताम् ॥ १०३ १ ॥

अधर्मः प्रतिषिद्धोऽर्थस्तत्फलं रौखाद्यः। श्रुतिषु प्रतिषिद्धानां विहितानां च कर्मणाम् ॥ १०४ <u>१</u>॥

आत्मैव फलभोक्ता स्यात्तत्स्वरूपं निरूप्यते । स तु देहेन्द्रियज्ञानसुखेभ्यो व्यतिरिच्यते ॥ १०५<u>१</u>॥

नानाभूतो त्रिम्धर्नित्यो भोगखर्गापवर्गभाक् । नाङ्गीकुर्वन्ति चार्वाकाक्बरीरच्यतिरेकिणम् ॥ १०६ ३ ॥ आत्मानं स्थौल्यकार्र्यादिप्रतीत्यनुपपत्तितः।
स्थूले शरीरे स्थूलोऽहं कृशोऽहमिति वान्यथा ॥ १०७ १ ॥
लोकानां जायमाना धीर्युज्यते कथमन्यथा ।
किं च धात्रामि गच्छामि तिष्ठामीत्यादिनुद्धयः ॥ १०८ १ ॥
लोकप्रसिद्धदेहस्यैत्रात्मत्वं साधयन्ति हि ।
तद्प्ययुक्तं दश्यन्ते लोके जातिस्मरा नराः ॥ १०९ १ ॥
ते हि जनमान्तरकृतं स्मरन्ति कृतमात्मना ॥ ११० ॥

देहे तेषां त्रिनष्टे विरतिमुपगोष्वेत्र बाह्येन्द्रियेषु स्मर्यन्ते तैरतीते जनुषि खळु रहोष्ट्रचवार्चाः समस्ताः। देहाद् बाद्येन्द्रियेभ्योऽप्यपर इति ततः कल्पतां सोऽयमात्मा तज्ज्ञाने साधनस्य स्फुटिभिह्नसनसो (मा)नता साधनीया॥१११॥

> अनुमानेन वेदान्तत्रचसा मनसा तथा। अर्थापत्त्या च विज्ञेयः सोऽयमात्मेति तन्मतम् ॥ ११२॥

तस्मात् स्यूलोऽहभित्यादिबुद्धिसत्मशरीरयोः। जातसंसर्गमात्रेण तोयौष्ण्यप्रत्ययादिवत् ॥ ११३॥

मेदेन व्यवहारोऽपि लोकेष्वात्मशरीरयोः। दृज्यते हि शरीरं मे श्लीणिकत्यादिषु स्फुटम्॥ ११४॥

न च विज्ञानमेवात्मा यतः क्षणिकमेव तत् । अज्ञानन्नहमस्त्राप्समेतावन्तमनेहसम् ॥ ११५॥

इति बुद्धचैव विध्वस्ता ज्ञाननित्यत्ववादिनः। आत्मनो यस्य मे पूर्वं सुखनासीत् स एव तु ॥ ११६ ॥ इदानीं दुःखितोऽस्मीति बुद्धचा सिद्धा च नित्यता। आत्मनः सुखरूपत्वं निरस्तमनया दिशा॥ ११७॥

सुखस्य सन्निवृत्तावप्यात्मावस्थानसाधनात्। सोऽयमात्मा प्रतिक्षेत्रं भिन्नः कौमारिले मते ॥ ११८ ॥

एकत्वे पुनरेकस्मिन् सुखिते दुःखितेऽपि वा । सर्वेऽपि सुखिता एव भवेयुर्दुःखिताइच वा ॥ ११९॥

अपि चात्मन एकत्वे चरणे कस्यापि कण्टके लग्ने। उद्धरणे व्यापारं सर्वजना युगपदस्य कुर्गीरन्॥१२०॥

तद्भावः शरीरादेरन्यत्वेन न युज्यते । सुखदुःखोपभोगस्य शरीरादिष्वसंभवात् ॥ १२१ ॥

दुःखानुभव एकस्य हेतुः करत्लापियाः। अचेतनानां देहेन्द्रियादीनां स कथे भवेत् ॥ १२२ ॥

न जीवभेदस्तद्धेतुः जगदेतचराचरम् । अभिन्नं मन्यमानस्य जीवभेदः कुतस्तराम् ॥ १२३ ॥

तस्मादात्मा प्रतिक्षेत्रं भिन्न एवेति सुस्थितम्। तस्यात्मनो विभुत्वे च नित्यत्वे च श्रुतिः प्रमा ॥ १२४ ॥

को वा निवारयेद्रथमागमप्रतिपादितम्।

ब्रह्मद्रच्यापहारादिभिरघनिवहैं: प्राणिहिंसादिभिर्वा कुम्भीपाकादिरूपान् बहुविधनरकान् भुञ्जते देहिनोऽमी । यज्ञैदानै: पवित्रैः श्रुतिपथविहितैः कर्मभि (धर्मरूपैः)

(प्रेत्य) स्वर्गाप्तिमुख्यानिह च पशुधनात्राप्तिमुख्यान् फलौघान् ॥१२५ 💆 ॥

अस्ति चार्वाकदुर्वादो मोक्षस्वर्गाविष प्रति। लौकिकेषु सुखेष्वेव खर्गशब्दो नियम्यते ॥ १२६१ ॥ तथा नरकशब्दोऽपि लौकिके दुःखसश्चये। शरीरविनिपातस्तैर्भोक्ष इत्यभिधीयते ॥ १२७<u>१</u> ॥ तनमतं निर्मलं नेति प्रागेव प्रतिपादितम्। शरीरव्यतिरिक्तात्मसद्भावप्रतिपादनात् ॥ १२८ 🔭 ॥ प्रमाणमात्मसिद्धौ यत्तदेवान्यच साधयेत्। तत्रापवर्गित्रिषये वादिनां बहुधा मतिः ॥ १२९ 🤚 ॥ बुद्धाक्षपादसाङ्ख्यादिग्रन्थराद्धान्तसेविनाम् । ज्ञानानां विषयासङ्गे निष्विले निर्गते सति ॥ १३०<u>१</u>॥ स्वरूपावस्थितिर्प्रक्तिस्तथागतमते मता। विज्ञानेषु समस्तेषु प्रतिक्षणविनाशिषु ॥ १३१ 🕺 ॥ कस्य मोश्लोपभोक्तृत्वं सौगतानां मते भवेत्। तस्मात् स्थिरतरस्यैकस्यात्मनोऽनादरे सति ॥ १३२ ९ ॥ मक्तरपुरुषार्थत्वं सौगतानां प्रसज्यते । दु:खस्यात्यन्तिको नाशो मुक्तिरित्याह तार्किकः ॥ १३३ 1 इन्द्रियज्ञानविषयास्त्रयः षोढा व्यवस्थिताः। मुखं दुःखं शरीरं चेत्येकविंशतिधा च तत् ॥ १३४ 1 (तद्युक्तं) सुखोच्छेदाद्यतो न पुरुषार्थता । ननु दुःखविनाशेन तस्य स्यात् पुरुषार्थता । १३५ 🤨 📙

तन्मन्दं दुःखिवच्छेदो यतः क्षुद्रतरो मतः । अन्यथा दुःखिवच्छेदे सुषुप्तौ सत्यपि स्फुटे ॥ १३६५॥

स्त्रीसंभोगादिलोपोत्थं दुःखं संजायते कथम् । सकलात्मगुणोच्छेदं मोक्षमाह प्रभाकरः ॥ १३७<u></u> ॥

सोऽप्यनेनैव विध्वस्तः सुखोच्छेदो यतः समः। साङ्ख्या विवेकविज्ञाने प्रकृतेः पुरुषस्य च ॥ १३८<u>१</u>॥

पुरुषस्य स्वरूपावस्थानं मोक्षं प्रचक्षते । आनन्दादिव्यपायेनैवायं पक्षोऽप्युपेक्ष्यताम् ॥ १३९ <u>२</u>॥

पाषाणवदवस्थानं को वा वाञ्छति चेतनः । दुःखात्यन्तसमुच्छेदे सति प्रागात्मवर्त्तिनः ॥ १४० १

सुखस्य मनसा अक्तिर्भुक्तिरुक्ता कुमारिलैः ॥ १४१ ॥ ननु यदि संसारेऽपि स्यादयमानन्द आत्मसमवेतः । तर्हि कथं स जनेषु कचिदपि केनापि नानुभूयेत ॥ १४२ ॥

उच्यते न ह्यभिव्यक्तिः क्राप्यभिव्यञ्जकं विना । न ह्यालोकं विना चक्षुः क्रापि गृह्णाति किञ्चन ॥ १४३ ॥

देहेन्द्रियतदारम्भकाणां प्रविलये सति । मनसः केवलस्यैव स्थित्याभिन्यज्यते च सः ॥ १४४॥

" आनन्दं ब्रह्मणो रूपं मोक्षेऽभिन्यज्यते च तत्।" इत्यादिवचनं चात्र प्रमाणत्वेन सम्मतम् ॥ १४५ ॥ निषिद्धकाम्यकर्भभ्यः सम्यग्व्याद्वत्तवेतसः। नित्यनैमित्तिकप्रायश्चित्तप्रध्वस्तदुष्कृतेः॥ १४६॥

सुखदुःखानुभृतिभ्यां श्वीणप्रारूधकर्मणः। अत एव प्रतिश्विप्तप्राप्यदेहान्तरस्य च॥ १४७॥

युक्तस्य ब्रह्मचर्याद्येरङ्गैः शमदमादिभिः । कुर्वाणस्यात्ममीमांसां वेदान्तोक्तेन वर्त्मना ॥ १४८ ॥

मुक्तिः सम्पद्यते सद्यो नित्यानन्दप्रकाशिनी । सार्धे लक्षमितग्रन्थसन्दर्भप्रतिपादितः ॥ १४९ ॥ योऽर्थोऽयं संग्रहस्तस्य बूमस्त्रस्यापि संग्रहम् ।

धेम वेदाः प्रमाणं त इह न कृतकाः किन्तु नित्यास्समस्ताः वेदोक्ताभिः क्रियाभिर्मवति च विदुषां स्वर्गपश्चादिसौरूयम् ।

हिंसाम्रुच्यैर्निषिद्धैर्भवति तनुमतां कर्भभिर्नारकाद्यं दुःखं मोक्षः फलाशाविरहितमनसो जायते च स्वधर्मैः॥ १५०<u>५</u>॥

इति श्रीसुब्रह्मण्यपूज्यपादिशिष्यस्य नारायणस्य कृतौ भगवदञ्जुकरण-कौमारिलमतोपन्यासः समाप्तः ।

श्लोकानुक्रमणी

श्लोक:	पुटम्		स्रोक:	पुटम्	
अज्ञातशब्दस्याभावे	3	1	आलोकाभावमात्रं स्यात्	80	6
अत्र दृष्ट: श्रुतो वेति	₹° <u>9</u>	4	इति तन्मूलभूतात्र	44	11
अधर्मः प्रतिषिद्धोऽर्थः	908 9	12	इति दृष्टा (व्यवस्था सा)	६६	8
अनुमानेन वेदान्तवचसा	992	13	इति बुद्धचैव विध्वस्ता	998	13
अन्योन्यार्थिकियायामिति तु	७३	9	इत्थं कर्तव्यमित्येवम्	८५	10
अपि चात्मन एकत्वे	920	14	इत्थं भावपदार्थानां	48	7
अप्रामाण्यं तु परतः	ÉA	8	इत्यं सूत्रकृता प्रोक्ता	२६ 9	4
अप्रामाण्यं स्वतस्तव	६३	8	इत्यादिचिन्तासन्तानं	9629	12
अभावाख्यं तु वस्त्वेव	40	Tentre for	ni National the Arts इदं रजतमेवे ति	93	2
अयुक्त एव मार्गोऽयम्	92	2	इदमो रजतत्वेन	98	2
अर्थापतिरियं त्वन्या	34 9	5	इदानीं दु:खितोऽस्मीति	999	14
असिन्नकृष्टवाचा च	36 <u>9</u>	4	इन्द्रियज्ञानविषयास्त्रयः	938 9	15
अस्ति चार्वाकदुर्वादो	928 9	15	इह भवति शतादौ	899	6
आत्मानं स्थौल्यकाश्यिदि	9009	13	उच्यते न ह्यभिव्यक्तिः	483	16
आत्मैव फलमोक्ता स्यात्	२ १०५ <u>१</u>	12	उत्तरक्षणसद्भावो	4	1
आद्या शब्दात्मिका तत्र	۶ ده	10	उपलब्धार्थवाचित्वं	39/9	5
आनन्दं ब्रह्मणो रूपं	984	16	उपलब्धोऽर्थ इत्येव	२ ३२ <u>१</u> २	5

इलोक:		पुटम्	इलोक:		पुटम्
एकत्वे पुनरेकस्मिन्	998	14	घटते तन्न शाब्दस्य	₹७ <u>१</u>	5
एकादशविधं द्रव्यं	889	6	चार्वाकास्तावदेकं	90	3
कमीदिकालवियतां	५ ५२	7	चोदना चेत् समुद्धर्तुं	9039	12
कर्मप्रशंसाभिरलं प्रवृत्तौ	९७१	11	जगद्वैचित्र्यमेवं हि	9009	12
कळायकोमळच्छायं	۶ ۷۷	6	, जालरन्ध्रविसरद्रवि॰	४६	6
कश्चित् सुखी भवति	889	12	ज्योतिष्टोमेन यागेन	९३	11
कस्य मोक्षोपमोक्तृत्वं	२ १३२१	15	ज्ञानानामप्रमाणत्व०	৩ ৭_	9
किं केन कथमित्येवं	٦ د د	11	तत्त्वराब्दो यथार्थार्थ॰	- 10.	2
किञ्चालार्थिकियाज्ञानाद्	હપ	Indira Gandh Gitre for	National he Arts तत्र केवलशब्दार्थः	પુટ	7
कुळाळा इति सर्वत्र	९५	11	तत्र चशब्देन	349	5
कृष्यादावपि सन्देहात्	৩৩	9	तत्रार्थवादाः सिद्धार्थाः	۲8	10
केवित्त प्रार्थनार्थाः स्युः	د ع	10	तत्रास्य भूतलान्यत्वे	48	8
केचित् सर्वमिष ज्ञानं	. · · · · · · · · · · · · · · · · · · ·	2	तत्सतोर्व्यत्ययश्चात्र	२३ १	3
कौमारिलानामेवास्ति	५३	7	तथा नरकशब्दोऽपि	9209	15
क्षीरे यो दध्यभावः	५६	7	तदभावः शरीरादेः	929	- 14
गुणकर्मादिसद्भावाद्	49	7	तन्मतं निर्मलं नेति	.9269	15
, प्राह्याः संयोगसंयुक्त •	134 <u>9</u>	4	तन्मन्दं दु:खविच्छेदो	938 <u>9</u> 3	16
	.				

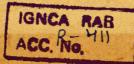
श्लोक:		पुटम्	श्लोक:		पुटम्
(तदयुक्तं) सुखोच्छेदाद्	9349	15	द्रव्यं जातिर्गुण:	829	6
तद्भदेवानुँमानादे:	२७ <u>१</u> २७ <u>१</u>	4	धर्मे वेदा: प्रमाणं त इह	9409	17
तयोरन्यतरत्तस्माद्	७०	9	धर्मे वेदाः प्रमाणं स्युः	969	3
तयोभेंदग्रहादेव	99	2	धर्मो यागादिरूप:	9	1
तयोर्विरोधादन्योन्यं	६५	8	धारावाहिकविज्ञानं	8	1
तस्मात् सर्वप्रमाणानां	৩८	10	न च विज्ञानमेवात्मा	994	13
तस्मात् स्थूलोऽहमित्यादि	993	13	न जीवभेदस्तद्धेतुः	9२३	14
तस्मादज्ञाततत्त्वार्थः	94	2 4	ननु प्रत्यक्ष एवात	२० <u>१</u> २	3
तस्मादात्मा प्रतिक्षेत्रं	१२४	indira Ga	dhi Natio नमुं यदि संसारेऽपि	982	16
तस्मादौषाधिकं सौक्ष्म्यं	y	2	नन्वर्थापत्तिरेवास्तु	969	12
तस्माद् व्यभिचरत्येव	२ 9 9	3	न हि तत्रार्थमात्रस्यैवोह	३९ <u>१</u>	5
तेषां दोषातु विज्ञाने	२ ६७	8	नानाभूतो विभुर्नित्यो	9089	12
ते हि जन्मान्तरकृतं	990	13	नि:स्वभावत्वमेवं हि	ĘC	8
दु:खानुभव एकस्य	922	14	निषिद्धकाम्यकर्मभ्यः	१४६	17
देहे तेषां विनष्टे	999	13	नीलादिरूपयुक्तस्य	88	6
देहेन्द्रियतदारम्भ०	988	16 '	पाषाणवदवस्थानं	3809	16
दोषेण करणादीनाम्	60	10	पुरुषस्य स्वरूपावस्थानं	9389	16

श्लोक:		पुटम्	श्लोकः		पुटम्
पृथिवी सलिलं तेज:	83 9	6	मुक्तिः सम्पद्यते	988	17
प्रकृतौ सूर्यशब्दस्य	३८ <u>१</u>	5	मुक्तेरपुरुषार्थत्वं	933 9	15
प्रत्यंक्षत्वे च कालस्य	ξ	1.	यः सम्बन्धः स करणं	९६ <u>१</u> -	11
प्रत्यक्षमनुमानं च	98	3	 यजितस्तु प्रकृत्यर्थः 	90	11
प्रत्यक्षस्यात्र वक्तव्यं	२२ <u>१</u>	3	यत्र त्वपरिष्ट्रशेस्य	. ३३ <u>१</u>	5
अत्यक्षादेः प्रसिद्धत्वात्	989	3	यथा तु प्रहदोत्रेण	હ	10
प्रमाकरणमेवाल	्र	1	यथा द्वारमिति प्रोक्ते	₹8 <u>9</u>	5
प्रमाणमात्मसिद्धौ यत्	928 9	15	यदि त्वर्थिकियाज्ञानात्	હર ે	9
प्रवृत्तिः पुरुषस्यैषा	९६	11ndira Gan Centre fo	thi Natio <mark>यागानन्तरमेवात्र</mark> the Arte	९ १	11
प्रवृत्तिर्निश्चयाधीना	৬४	.9	युक्तस्य ब्रह्मचर्याचै:	986	17
प्रवृत्त्यधीना ज्ञानानां	७६	9	लोकप्रसिद्ध देहस्यैवातमत्वं	9083	13
प्रागभावादिभेदेन	५५	7	लोकानां जायमाना धी:	9069	13
वुद्धाक्षपादसाङ्ख्यादि ०	9309	15	लौकिकं वैदिकञ्चेति	२९ <u>१</u>	4
ब्रह्मद्रव्यापहारादिमि ०	9249	14	वदन्ति साङ्ख्याः	. ૬૨	8
भावने द्वे च	८६"	10	वेदवाक्यं द्विधा चेष्टं	८२	10
भ्तळानंतिरिक्तत्वे	Ęo	8	व्यवस्थेयं न मन्त्रत्वाद्	809	5
मेदेन व्यवहारोऽपि	. ११८	13	व्योमकालदिगादीनि	४५	6

लोक ः		पुरम् 🏻 🔭	श्लोक:		पुटम्
सत्यं यत्किञ्चिदस्तीति	9099	12	सोऽप्यनेनैव विध्वस्तः	1341	16
सन्देष्ठ शौक्त्यभाजि	70	2	स्त्रीसम्भोगादिलोपोत्थं	२ १३७ <u>१</u>	16
सम्प्रयोगः सन्निकर्षः	28 <u>9</u>	4	स्पर्शयुक्तस्य सर्वत्र	۶ ۷•	7
सामर्थ्यं यत् प्रमाणानां	६ 9	8	स्वतः सन्देहरूपत्वे	ξ • •	9
सिदं च वेदवाक्यत्वं	د ۹	10	स्वरूपावस्थितिर्मुक्तिः	1311	15
मुखदु:खा नुभू तिभ्यां	989	17	स्वर्गकामादिवाक्यानां	् <u>२</u> ९४	11
मुखस्य मनसा भुक्तिः	989	16			
मुखस्य सन्निवृत्तावपि	996	14	स्वर्गकामादिवाक्येषु	69	11

Indira Gandhi National Centre for the Arts

> SANS 181.4 GUP

IN THE PRESS

- 1. Bhojanakutuhala (Dietetics) of Raghunatha, Part I.
- 2. Tantrasamuccaya (Tantra) by Narayana with the commentaries Vimars'inī and Vivarana, Part II.
- 3. Sarasvatīkaṇṭhābharaṇa (Grammar) of Bhōja with the commentary Hṛdayahāriṇī of Daṇḍanātha Nārāyaṇa Part V.
- 4. Prakriyasarvasva (Grammar) by Narayana Bhatta Part IV.
- 5. Avantisundarikathā (Prose) by Dandin.
- 6. Mīmāmsās lokavārtika (Mīmāmsā) of Kumārila, with the commentary of Sucaritamis ra.
- 7. Tripuradahana (kavya) of Vasudeva, with the commentary of Pankajaksa.
- 8. Sītārāghava (Nāṭaka) of Rāmapāṇivāda.
- 9. Abhijnanas'akuntalacarca (kavya)
- 10. S'ivavilasa (kavya) of Damodara.

UNDER PREPARATION

- 1. Tantrasamuccaya with two commentaries Part III.
- 2. Harsacarita with the commentary Marmavabodhini
- 3. Bhojanakutuhala Part II.
- 4. Astangahrdaya with the commentary of Sridasa Pandita Part III.
- 5. Aitaréyabrāhmana with commentary · Part III.